

TÁRGYIASULÁS, ELDOLOGIASODÁS, ELIDEGENEDÉS — ÉS A JOGI PROBLEMATIKA (Fogalmi tisztázás kísérlete Lukács *Ontológiája* alapján)

VARGA CSABA

Társadalomtudományainkból ugyancsak hiányzik a filozófiai megalapozás! Például a nyelv, ez az egyetemes emberi közvetítő, Lukács szavaival élve egyszersmind a tárgyiasságok legegységesebb gondolati képmása és tudatszerű *tárgyiassulása*. Még sincs voltaképpeni objektiváció-elmélete. De nincs a csupán tárgyiassodottságában létező jognak, sőt a műalkotások sajátos minősége magyarázatára hivatott filozófiai diszciplínának, a Lukács életművében egyébként központi helyet elfoglaló esztétikának sem. Ami a címben szereplő második kategóriát illeti, világos, hogy az emberek gazdasági tevékenysége a mindennapok során az *eldologiasodások* tömegét hozza létre. De a nyelvi közvetítés egyik alapfunkciójaként az ideologikus funkció is — miközben az embereket és csoportjaikat konfliktusaik végigharcolásában segíti — eldologiasodások sorozatán nyugszik, s hivatása szerint, mindenkor élő gyakorlatában, további eldologiasodásokat szül. És ugyancsak jellegzetesen a jog, mely a nyelv „spontán” jellegével szemben tisztán „mesterséges” képződmény, már legkorábbi előfordulásaiban is, technikalitásában, gyakorlati eszközszerűségében az ember mindennapi egyéb tevékenységi formáitól oly mértékben elkülönült, hogy működése az eldologiasultság bizonyos foka nélkül a történelmileg létrejött jogi kultúrákban el sem képzelhető. És voltaképpeni elmélete az eldologiasodásról szintén nem létezik. Végül pedig az *elidegenedés* — legalábbis problémaként — olyannyira általános jelenség, hogy a pszichológiától a szervezéstudományig, az erkölcs- és vallástudományoktól a bűnügyi tudományokig társadalomtudományok egész sorának kellene foglalkoznia jellegével, fejlődésével, jelentőségével. Ehelyett közelmúltunkig valójában csak egy, filozófiai köntösben zajló vitára futotta, melynek igazi magja az alábbi, mindenekelőtt ideológiai veretű kérdés volt: vajon az elidegenedés és a szocializmus egymással összeegyeztethető fogalmak-e? létezhet-e olyan elidegenedés, amelyik a szocializmus saját meghatározásaiból fakad?

E nyilvánvaló dolgok elmondásának szükségessége annál inkább meglepő, mert Lukács posztumusz műve, *A társadalmi lét ontológiájáról*, szinte kínálja a válaszokat, vagy legalább az érzékeny kérdésfeltevéseket, kategoriális megközelítéseket és különbségtételeket, melyekre támaszkodva a marxizmus filozófiai gondolatai számos vonatkozásban újragondolhatók. Az alábbiakban e gazdagságból egyetlen problémakört kívánok kiemelni és fogalmi kapcsolataiban tisztázni: kölcsönös viszonyukban mit jelent a tárgyiassulás, eldologiasodás és elidegenedés egymással összefüggő

folyamata és eredménye, s mindezek miképp jelentkeznek, miféle arculatot öltenek, milyen hatásokkal járnak a jog szférájában. A fogalmi tisztázás kísérlete nem kifejtés, így nem eredményez objektiváció-elméleti vázlatot sem. Mégis úgy vélem, ilyen tisztázás nélkül a lukácsi műnek alapvető üzenete is csak nehezen érthető meg, s nélküle a kapcsolódó jogi problematika (és az itt nem érintett egyéb társadalomtudományi vonatkozások) körvonalait, lehetséges összefüggéseit sem igen láthatjuk.

Fejtegetéseinkben meghatározó, hogy a tárgyasulás és eldologiasodás vizsgálata elképzelhetetlen az elidegenedés vizsgálata nélkül. E pontnál azonban kikerülhetetlen nehézségbe ütközünk. Az elidegenedés ugyanis kétségtől alapvető fogalom a marxista társadalomtudományi gondolkodásban. Ám egyszersmind olyan fogalom, amely explicite mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* és *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* lapjain tárgyalatik Marxnál, noha e művek tanulságait Marx később is — így különösen *A tőke* első kötetének a fetisizmusról és a munkáról szóló részében — úgyszintén átveszi. Marx két említett műve viszont 1932-ig, illetve 1939-ig kiadatlan, a kutatók számára is ismeretlen volt; ezért tudománytörténetileg egyedülálló helyet foglal el Lukácsnak „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata” című, a *Történelem és osztálytudat* (1923) kötetben megjelent tanulmánya, mely így paradox módon, noha háromnegyed évszázaddal a marxi mű után jelent meg, mégis valósággal „megelőlegezte” az említett marxi problematikát. 1967-ben, kritikai önelemzésében Lukács azt írja, hogy a *Történelem és osztálytudat* írásának idején, Hegelre támaszkodva, e tárgyasulást az elidegenedéssel azonos kategóriának tekintette, s így fejtegetései egészének irányát, sorsát, filozófiai megalapozottságát ez a durva tévedésnek minősített azonosítás szabta meg.¹

Az elmúlt évtizedek során az eredeti marxi szövegek nyomán világméretű vita bontakozott ki az elidegenedés kérdése körül (a Nemzetközi Szociológiai Társaság, marxisták részvételével, külön kutatóbizottságban foglalkozik vele); e vita azonban máig sem vezetett letisztult eredményhez. Van olyan nézet, amely az elidegenedésben és eldologiasodásban a marxi életmű fejlődési logikájából következő kategoriális különbséget lát. Eszerint az elidegenedés a fiatal Marx munkafolyamat-elemzéseinek felel meg, az eldologiasodás pedig annak kifejeződése, hogy a hangsúly az áruterelésre és árufetisizmusra tolódott.² Egy másik — közkeletű — fölfogás azt vallja, hogy az elidegenedés általános fogalom, amely az eldologiasodást mint különös fogalmat eleve magában foglalja. Végül ismeretes olyan megközelítés is, mely szerint a tárgyasulás, eldologiasodás és elidegenedés különmű kategóriák. Nem fedik egymást, noha egyazon fejlődési folyamatban jelenhetnek meg. Úgy vélem, ilyen álláspontot foglal el Lukács is az *Ontológiában*.

¹ Lukács György: „Marxista fejlődésem: 1918—1930”, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest 1971, 715. o.

² Israel, Joachim: *Der Begriff Entfremdung*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1972; uő. „Alienation and reification”, *Theories of Alienation*, szerk.: R. Felix Geyer—David R. Schweitzer, Martinus Nijhoff, The Hague 1976.

I. TÁRGYIASULÁS

Lukács, mint ismeretes, mindenekelőtt különbséget tesz tárgyiasság és tárgyiassulás között. A *tárgyiasság* természeti kategória, „egyenesen a lét szinonimája”.³ Ezzel szemben a *tárgyiassulás* társadalmi jellegű. Olyan objektív folyamat, amelyben a természeti tárgyiasság az ember céltételező tevékenysége során átalakul, és ezzel társadalmiasulttá, társadalmilag számunkra valóvá lesz. Ilyen értelemben írja: „a munka során [...] minden mozgás [...] elsődlegesen a tárgyiassulásra, vagyis a munkatárgy teleológiaiailag megfelelő átváltoztatására irányul: e folyamat beteljesülése abban nyilvánul meg, hogy a korábban pusztán természetileg létező tárgy tárgyiassul, vagyis társadalmilag használhatóvá válik”.⁴ A tárgyiassulás pontosan a kérdéses tárgyiasság objektív értékelését és értékességét fejezi ki a természetiből a társadalmivá válás során;⁵ olyasminek a létrejöttét, ami „nemcsak objektíve változtatja meg a társadalmi létet, hanem ezt a megváltozást az emberi, akart tétélezés tárgyává teszi”.⁶ Ily módon a tárgyiassulás a társadalmi lét alapkategóriája. Hiszen „az ember, aki már pusztán természeti lényként is tárgyiass, a természeti tárgyiassággal a munkában kialakított aktív, tudatos, nembeli kölcsönhatása folytán a nembeli élet tárgyiassulásáig nyomul előre”.⁷ Ez pedig a tárgyiassulás kettős vonatkozásrendszerére: a természettel folytatott aktív anyagcserére s ugyanakkor mindennek emberi visszahatásaira is utal. Mint Lukács írja: „a tárgyiassulás alkotja [...] a társadalmi létnek, mindennemű társadalmi gyakorlatnak valóban objektívált és ezért valóban objektív lényegét, s egyúttal ettől elválaszthatatlanul olyan társadalmi szubjektumok tevékenységét is mutatja, amelyek — éppen tevékenységükben — nemcsak a tárgyi világra hatnak tárgyiassítóan, hanem egyúttal ettől elválaszthatatlanul, átalakítják saját létüket mint tárgyiassításokat tétélező szubjektumokat is.”⁸

Ez az a pont, ahol a tárgyiassulás immár a joggal összefüggésben vehető figyelembe. „Mert a tárgyiassulás ténylegesen az ember társadalmi életének megszüntethetetlen megnyilvánulási módja. Ha meggondoljuk, hogy minden, a gyakorlatban történő objektíváció — így mindenekelőtt maga a munka is — tárgyiassít, hogy minden emberi kifejezőmód, így a nyelv is, tárgyiassítja az emberi gondolatokat és érzéseket stb., akkor nyilvánvaló, hogy itt az emberek egymással való érintkezésének egy általános emberi formájával van dolgunk.”⁹ Nos, nem lehet kétséges, hogy a jog tárgyiassulás. Az

³ S még hozzáteszi: „minden lét, amennyiben lét, tárgyiass is”. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III. köt., Magvető, Budapest 1976, 311. o. Hasonlóképpen II. kötet 411. o. Pontosabb meghatározásban „a tárgyiasság [...] minden egyes létnek, következésképpen minden egyes kategóriális összetartozásnak konkrét és reális ösformája”. Uo. III. köt. 242. o.

⁴ Uo. II. köt. 570. o.

⁵ Uo. 355—356. o.

⁶ Uo. 356. o.

⁷ Uo. 401. o.

⁸ Uo. 404. o.

⁹ Lukács: „Marxista fejlődésem”, i. k., 716. o.

ember gyakorlati tevékenységének, tudatos teleológiai tételezésének olyan terméke, amely az ember társadalmi viszonylatainak és ezzel a társadalmi lét egészének birtokbavételét, a felette való uralmat célozza. A jog a valóság megismerése alapján, e valóság elemeiből építkezve, a társadalmilag kívánatosnak értékelt állapot elérése érdekében, céltételező normák és ezek alapján létrehozott intézmények révén, olyan társadalmi befolyásolási rendszert hív létre, amely a társadalmi mozgásnak s az e mozgást hordozó alanyok formálódásának is egyik számottevő tényezője lesz. Mármint nyilvánvaló, hogy bármely tárgyasulási más tárgyasulások rendszerébe beépülve tovább erősíti a tárgyasulások rendszerét és ezzel az embernek saját léte fölötti uralma elmélyítését. Lukácsnál példa erre a nyelv, mely „nemcsak tárgyasulások gondolati képmása, hanem ezzel egyidőben tudatszerű tárgyasulása is”, és ami pontosan ez aktív szerepe révén „tovább ösztönzi az emberek társadalmiasodásának folyamatát, mivel a gondolati leképezéssel kiterjeszti az emberekben és az emberek körül a tárgyasult, és immár nem csupán tárgyas világot”.¹⁰ Nos, a nyelv spontán jellegével és alakulásával szemben a jognak nemcsak mesterségesen létrehozott emberi konstrukció jellegét,¹¹ tisztán célszerűségi gyakorlati megfontolásoktól megszabott alakítását, továbbformálását és működtetését¹² kell látnunk, hanem azt is, hogy szabályozási eszközként használt fogalmi¹³ és egész szabályozási rendszere¹⁴ egyre mélyebben és átfogóbban hatja át és fonja körül, teszi jogilag „érintetté” az ember társadalmi életviszonyait, s mindezt egyre növekvő mértékben a formális racionalitás égisze alatt, vagyis csupán a jog szemszögéből tekintve, formailag homogenizálva a szabályozás alá vont különféle, természetük szerint heterogén életviszonyokat.¹⁵

Mindez látszólag nyilvánvaló: mindennapos tapasztalatoknak filozófiailag elvont formákba való sűrítése. S önmagában azért problémátlan, magától értetődő, mert „mint olyan, a tárgyasulási persze értékmentes. . .”¹⁶ A tárgyasulási azáltal fejez ki társadalmilag előremutató tendenciákat, hogy más tárgyasulásokkal egyre komplexebb összefüggésben tárgyasulások egyre kiterjedtebb komplexusát hozza létre. Ezt aényt Lukács a fejlődés jegyeként értékelte.¹⁷ E komplexusok azonban, a maguk

¹⁰ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt. 403. o.

¹¹ Varga Csaba: „A jog mint társadalmi kérdés”, *Valóság*, XXVII (1984), 2., 3. pont.

¹² Vö. Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világgképében*, Magvető, Budapest 1981, VI. fej. 3—4. pont.

¹³ A jogi „dolog”-fogalom példájából kiindulva vö. Varga Csaba: „„Dolog” és eldologiasodás a jogban”, *Állam- és Jogtudomány*, XXI (1978), 1, II. pont.

¹⁴ Vö. Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, Akadémiai, Budapest 1979, IV—V. fej. és IX. fej. 2. pont.

¹⁵ A marxizmus jogelméletének rekonstruálására irányuló érdekes kísérletében Szabó Imre (*A jogelmélet alapjai*, Akadémiai, Budapest 1971, 169. o.) már a jog „társadalmi érzéketlenségéről” beszélt. A racionalitás-problémával összefüggésben vö. Varga Csaba: „Racionalitás és jogkodifikáció”, *Szociológia*, 1975/3.

¹⁶ Lukács: „Marxista fejlődésem”, i. k., 716. o.

¹⁷ „A társadalom társadalmiasodását, a természeti korlátok visszaszorítását anyagilag-közvetlenül a tárgyasulási aktusok társadalmi összjátéka hajtja végre. Minél inkább változtatnak át tárgyakat és tárgyi

tömegességében és egyre összetettebb komplexitásában az embertől létrehozott olyan „második természetű” növekedhetnek, ami az eldologiasodás képében már súlyos társadalmi problémákat hozhat felszínre.

2. ELDOLOGIASODÁS

Tömör meghatározása szerint az eldologiasodás „olyan társadalmi viszony, amely az egyének közötti kapcsolatokat dolgok közötti viszonyokként rejti el”.¹⁸ Az eldologiasodás voltaképpen nem más, mint a társadalmi lét tárgyasululásainak tárgyasult működése, illetőleg e működés tárgyasult szemlélete. A fogalom tehát, úgy látszik, eleve ellentmondást takar. Egyfelől „a társadalmi gyakorlat (akár ellentmondások által) összehangolt együttese sohasem funkcionálhatna, ha nem borítaná el és hordozná ezt mindenütt és mindig a tárgyasululásoknak [...] ez az atmoszférája.”¹⁹ Másfelől azonban „bizonyos dolgoknak mint szigorúan differenciált funkciók hordozóinak kizárólagos használatában minden folyamatnál kialakul az a tendencia, hogy e dolgok működését tisztán dologi módon érvényesítsék. Ez annál sokrétűbben és határozottabban következik be, minél fejlettebbek valamely társadalom technikai-gazdasági munkamódjai. Eközben közvetlenül még semmi olyasmi nem következik be, amiben szükségképpen elidegenedésre vezető erők hatnának.”²⁰ Eszerint: az eldologiasodás a tárgyasult létkomplexusok létrejöttének a természetszerű következménye; és nemcsak hogy természetes folyamat, de önmagát folytonosan fenntartó és újratermelő is, hiszen általános „gazdasági-társadalmi kényszer”, hogy „az elavult eldologiasodások helyébe mindig új — az eldologiasodás fokának vonatkozásában is — tökéletesebb eldologiasodások kerülnek”.²¹ Forrása sokféle lehet. Ilyen a világ „eldologiasított alapszemlélete”, mely egymástól szétszakítva tételez fel „dolgokat” s ezektől függetlenül működő, de ezeket mozgató „erőket”.²² Ilyen az a mindennapi életben kialakuló beállítódás, hogy a dolgokat ne genetikus létrejöttükben, hanem valami eleve meglévő, „készen adott” jelenséggént értelmezzék.²³ Mindezek közös jegye, hogy már nem tudatosan, hanem konkrét, spontán folyamatszerűségében reagálnak a kérdéses folyamatra.²⁴ Mindebből persze az is nyilvánvaló, hogy a

viszonylatokat tárgyasulásokká és minél inkább illesztik azokat e tárgyasulások rendszerébe, annál határozottabban lép ki az ember a természeti állapotból, annál társadalmibb, tendenciáját tekintve annál emberibb a léte.” Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt. 418. o.

¹⁸ Schaff, Adam: „L'appareil conceptuel de la théorie marxienne de l'aliénation”, *L'homme et la société* (1976), no. 41—42., 33. o.

¹⁹ Lukács, i. m. 471. o.

²⁰ Uo. 651—652. o.

²¹ Uo. 660. o.

²² I. m. III. köt. 261. o.

²³ I. m. II. köt. 536. o.

²⁴ Uo. 652—653. o.

társadalmi létben nincsenek magukban vett működések: ezek adott alanyok társadalmi gyakorlataként magukra az alanyokra is visszahatva, szemléletüket és tudásukat alakítva jutnak szerephez. Azaz: az eldologiasodás is egyaránt föltételez objektumot és szubjektumot. Következésképpen az eldologiasodás ott teljesedik csak be, ahol az eldologiasult működés a szubjektumban is ilyenként tükröződik, s a szubjektum benső élményévé, tudattartalmává válva más területeken is eldologiasodási tendenciák segítője lesz. „Az eldologiasodás — írja Lukács — éppen azért válik társadalmi erőtenyezővé, mert az ilyen meggyőződések elterjednek és megszilárdulnak, így hát úgy hat a mindennapi élet embereire — a valóságban tisztán ideológiai mibenléte ellenére — mint valamiféle valóság, sőt, mint a valóság.”²⁵

Az előbb elmondottak fényében nem véletlen tehát az sem, hogy a nyelv kifejezője, közege, egyenesen manipulatív eszköze az eldologiasodás kiterjesztésének, mind szélesebb területekre. Lukács szerint épp a társadalmi befolyásolást célzó (politikai, ideológiai, igazgatási) nyelvhasználat a legjobb példa arra, „milyen eldologiasítóan módosítja ez az embereknek életük közvetlen eseményeivel, ezek hordozóival és tárgyaival kapcsolatos benső állásfoglalását”.²⁶

És mi a helyzet a joggal? A jog — legalábbis a legújabb kori nyugati kultúrákban kialakult, hivatalosan is vallott és a jogi doktrína által is sugallt felfogás szerint — nem más, mint előzetesen rögzített normák összessége.²⁷ Olyan nyelvi szöveg, amely magatartási mintákat tartalmaz a címzettek széles köre, egyúttal pedig döntési mintákat egy szűkebb kör, nevezetesen a jogszerű magatartás kikényszerítéséért és a nem-jogszerű magatartás szankcionálásáért felelősök részére.

A jog ontológiai minőségeinek részletes kibontása²⁸ helyett az alábbiakban csupán néhány lényeges összetevő jelzésére szorítkozhatunk.

A jog mint norma magas szintű absztrakciós folyamat terméke. A normaképzés — mint ismeretes — az alábbi főbb mozzanatokból tevődik össze: a magatartások és társadalmi hatásaik közötti okozati kapcsolat felismerése, a kívánatosnak tekintett hatások célként történő teleologikus tételezése, majd az e hatások kiváltására alkalmasnak ítélt magatartások eszközmagatartásként történő kiválasztása, végül pedig önállósult célként történő tételezése. A kész normában így már csak az instrumentális magatartások jelennek meg mint megvalósítandónak minősített célok;

²⁵ Uo. 671. o.

²⁶ Uo. 652. o.

²⁷ Egy ontológiai rekonstrukció jegyében pontosan ezt kérdőjelezi meg — egyúttal tágabb, a konkrét működést is magában foglaló társadalmi összefüggésekbe helyezve — Varga Csaba: „Makroszociológiai jogelméletek: a jogászai világképtől a jog társadalomelmélete felé”, *Szociológia*, 1983/1—2, I/C—D. pont és uő. „Tételezések rendszeréből áll-e a jog?”, *Jogtudományi Közlöny*, XXXIX (1984), 9.

²⁸ Vö. Peschka Vilmos: *A jogszabályok elmélete*, Akadémiai, Budapest 1979, I—II. fejj., uő. „Lehet-e a jognak ontológiája?”, *Állam- és Jogtudomány*, XXIII (1980), 2.; uő. „A jog mint ideológia”, *Állam- és Jogtudomány*, XXIV (1981), 1.; uő. „A jog mint objektiváció”, *Állam- és Jogtudomány*, XXV (1983), 1.; uő. „Gondolatok a jog sajátosságáról”, *Jogtudományi Közlöny*, XXXVIII (1983), 12.; ill. Varga Csaba: „A jog helye Lukács *Ontológiájában*”, *Valóság*, XXII (1979), 8.; uő. „A jog ontológiai megalapozása felé”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1983/5.

s az alapul szolgáló okozati összefüggés homályban marad csakúgy, mint a normaképzés társadalmi háttere és indokai.²⁹

Ehhez járul, hogy a fejlődés adott fokán — Európában pl. az árutermelés, a polgárosodás előretörésével — a jog normái szükségképpen már egy önmagában is összefüggő rendszer elemeiként szerveződnek. Hogy a formális racionalitás előtérbenyomulása a jogi szervezés területén milyen következményekkel jár, Weber elemzései jól mutatják. Nevezetesen: kialakul egy látszólag öntörvényű szabályrendszer, saját fogalomkészlettel, elvekkel, intézményi és jogtechnikai apparátussal, a szolgáltatára rendelt hivatalnokok elkülönült seregével, ezek hivatásrendi érdekeivel, képzés- és munkamódszerbeli hagyományaival, s a mindezek szolgáltatában álló szakmai ideológiával. Vége immár a felelősség és felelőtlenség karizmatikus együttélésének, melynek a szabályozatlanság volt a táptalaja, s melyben — amint ezt Anouilh mondatja középkori játékában³⁰ — „nagy erőt ad, hogy nem tudjuk pontosan, mit akarunk. A szándékok mély bizonytalanságából bámulatos manőverezési szabadság születik.” Nos, a társadalomszervezés szolgáltatában a jogi eszközök-elburjánzása már-már olyan méreteket ölt, hogy lassan fel sem foghatjuk, hacsak jelen létünket az elmúlt idők talán természetesebb létével nem szembesítjük. Egy magyar menedzser idézte e szavakat: „A Tízparancsolat 279, az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat 300 szót tartalmaz. A Közös Piacnak a karamellbonbon behozatalára vonatkozó rendelkezése azonban pontosan 25911 szóból áll.”³¹

Mindez látszólag torz kinövése a társadalmi létnek, ám létszerű funkciót tölt be. Pontosan ez az eldologiasult működés és a mögötte álló eldologiasult szemlélet az, ami a formális racionalitás követelményének — a személytelen, gyors, biztos, minden esetet előrelátó konfliktusfeloldás társadalmi igényének — megfelel; ez az, amiért a társadalmi összkomplexusban a jog sajátyszerű, elkülönült, önállósuló létkomple-xusként jön létre.³² Lukács mutatta ki a jogról: annak a társadalmi komplexusnak, amelynek az a sajátyszerű feladata, hogy más komplexusok között közvetítsen, létszerű funkcióbetöltése érdekében annál inkább ki kell bontakoztatnia sajátyszerűségét s viszonylagos öntörvényűségét, minél differenciáltabban önállósuló komplexusokból tevődik össze az a társadalmi összkomplexus, amelyben funkcionálnia kell.³³

Ám ilyen közegben az, amit Marx és Engels *jogászai világnézetnek és illúzióknak*

²⁹ E megállapítások számos elemét előlegezte Makai Mária: *Az erkölcsi tudat dialektikájáról*, Kossuth, Budapest 1966, különösen 153. és köv. o. A lukácsi kérdésfőltevéssel szembesítve is a marxista jogtudományban úttörő szerepet játszott Peschka Vilmos: „Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában”, *Állam- és Jogtudomány*, XII (1969), 2.

³⁰ Anouilh, Jean: „Becket vagy Isten becsülete”, ford. Szenczei László, *Drámák*, Európa, Budapest 1977, 460. o.

³¹ Burger Róbert idézte ezt a nyugatnémet baromfitenyésztők lapjának 1977. márc. 12-i számából. Vö. Bertha Bulcsu: „Babilónia”, *Élet és Irodalom*, XXI (1977), 46, 16. o.

³² Társadalmi összefüggéseire, ugyanakkor történelmi partikularitására és korlátaira lásd Varga Csaba: „Modern államiság és modern formális jog”, *Állam és Igazgatás*, XXXII (1982), 5.

³³ Lukács, i. m. 227—228. o.

nevezett,³⁴ pontosan ennek a társadalmi valóságnak a hű tükrre és kifejeződése. Az eldologiasodás primitív tudata ezt a valóságos élettől idegen, attól elütő, afölé magasodó működést — a vallás mintájára — még úgy fogta föl, mintha mindez egy túlvilági törvényhozó mindörökké adott és változhatatlan műve lenne.³⁵ A modern kor jogának létszerű funkcionálásához viszont már az szükséges, hogy maga a jogi specialista idomuljon ehhez az eldologiasult rendszerhez, tehát formálódása kizárólagos kritériumaként a *formális érvényesség*, működtetése kizárólagos kritériumaként pedig a *formális törvényesség* hivatalosan is deklarált, magában a jogban rögzített elveit, vagyis minden tartalminak a pusztán formaira való visszavezetését fogadja el.³⁶ Ám gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az a jogász világnézet, amit Marx és Engels a „feje tetején állónak” nevezett, és ami a meghatározót a jogban, a meghatározottat pedig a társadalomban, annak jogilag szabályozott viszonyaiban kereste, voltaképpen egy feje tetejére állított valóság adekvát tudata. Ezt a tudatot, a jogász világgépet ugyanazok a tényezők hozzák létre, mint azt a rendszert, amely az alapjául szolgál.³⁷ E tudat ideologikus voltának leleplezése tehát egyben a rendszer önállósági törekvéseinek a leleplezése is.

Ebből következik, hogy a jogász hivatásgyakorlás ideológiáját is kettős szemszögből kell megítélnünk. Ontológiailag szemlélve megállapítható: az eldologiasult rendszer eldologiasult működése eldologiasult tudatot hoz létre. Ugyanakkor ismeretelméletileg föl kell tárnunk „a dolgok viszonyának fantasztikus formája”³⁸ mögött rejlő valóságot, hogy a cselekvő ember túllásson az eldologiasodáson, és valóban lemérhesse és tudatosíthassa, hogy a jog és a jogász milyen helyet tölt be, milyen szerepet teljesít a társadalomban. A jogtudomány nemcsak megismerő funkciót teljesít, amikor az eldologiasult működés és az annak megfelelő szemlélet mögött föltárja a jog és a jogász valóságos helyét. Éppen ezzel kívánja aktivizálni a jogászt, hogy a formális érvényességnek és a formális törvényességnek a jogban abszolút érvényre emelt elvei mögött meglássa azt, mik is ezek valójában: nem a társadalmi összkomplexusnak, hanem az abban közvetítésre hivatott egyik részkomplexusnak a saját maga által kialakított, és éppen a viszonylagos önállóság biztosítása

³⁴ Pl. MEM 3, 75—76. o.; MEM 21, 449—451. o.

³⁵ Hasonló értelemben pl. Lukács, i. m. 537. o.

³⁶ Lásd 12. jegyz., továbbá Varga Csaba: „A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között”, *Állam- és Jogtudomány*, XXV (1982), 3, I—II. pont.

³⁷ Pontosán ilyen helyzetre illik az árufetisizmus marxi elemzésére (MEM 23, 77. és köv. o.) építő alábbi kifejtés is: „A fetisizmus kapcsán Marx megvizsgálja, hogy a feje tetejére állt világban — hiszen a társadalmi viszonyok nem egyszerűen a tudatban tükröződnek eldologiasodott viszonyokként, hanem az árutertermelés reális gyakorlatában válnak azzá — hogyan jelennek meg a fennálló viszonyok mindennapos evidenciaként, vagyis a *fetisizált* jelleget nem annyira a megfordításban, mint ennek természetes, örökkévaló evidens jellegében látja. Ezzel tölti be a megfordított világ megfordított tudata mint adekvát tudat — végül is az árufetisizmus tudata nélkül elképzelhetetlen az árutertermelők adekvát viselkedése — a maga orientatív, de egyben a fennálló világot védelmező funkcióját is.” Ágh Attila: „Az ideológia időszűrője”, *Világosság*, XVIII (1977), 10, 587. o.

³⁸ MEM 23, 75. o.

érdekében abszolutizálni megkísérelt képzési, ill. működési elvei. És ha a jogász ilyen módon érzékeli helyzetének kettősségét — vagyis a jog rendszerébe integráltságát és ugyanakkor a mindenkori döntési szituációkban közvetlenül is megnyilvánuló társadalmi felelősségét —, alkalmassá válik arra, hogy nagyobb tudatossággal, eszközeit teljes mértékben uralva, nagyobb hatékonysággal vegyen részt a társadalmi folyamatokban.

Azok a törekvések, amelyek mindeddig az eldologiasult szemlélet meghaladására irányultak, történelmileg többnyire összefonódtak azzal a kísérlettel, hogy magát az eldologiasult működést is meghaladják. Említettük már: a formális racionalizáció a polgári forradalmak győzelemre jutásával, a szabadversenyes kapitalizmusban érte el tetőpontját. Nos, ezzel szembefutva ma világszerte törekvések érezhetők a jog formálisan merev kötöttségeinek oldására. A jelenkori polgári társadalmakban mindez leginkább a hivatalos jog kikerülése vagy hajlékonnyá tétele kísérletében jelentkezik.³⁹ A szocialista társadalmakban pedig e törekvések úgy fejeződnek ki, hogy bizonyos esetekben a törvényi meghatározások érvényét közvetlenül társadalmi értékelésektől teszik függővé. Ilyen például az, amikor a polgári törvénykönyvek az egyébként biztosított jogosultságokkal való élest csak azok rendeltetésszerű gyakorlása esetén engedélyezik, vagy amikor a büntető törvénykönyvek csak akkor teszik lehetővé bűncselekmény megállapítását, ha egyszersmind a szóban forgó cselekménynek vagy elkövetőjének a konkrét társadalomra veszélyessége is megállapítható.⁴⁰ A jögi formalizmus, és ezzel az eldologiasodottság oldására irányuló törekvés föltehetően a társadalom egyre fokozódó komplexitásával áll összefüggésben. Ennek vizsgálata azonban már túl messzire vezetne. Ha hangsúlyozzuk is, hogy az elszemélytelenedett szabálygépezet s ennek elszemélytelenedett működése a modern államiság terméke, meg kell említenünk azt is, hogy ez az eldologiasodás nem kizárólag modern jelenség. Felfedezhető már a legősibb jogokban: Hammurabinál csakúgy, mint az archaikus-szakrális római formalitásokban vagy a középkori istenítéletekben.⁴¹ Ha hihetünk forrásainknak, nem eldologiasult jog csak a nem-formális jog olyan rendszereiben létezhetett, mint amilyen a bírói önkény visszaszorításáért született kódexek előtti időkben,⁴² a jog *dikaion*ként, azaz az eset konkrét igazságosságaként való felfogásában, vagy a hagyományos kínai, japáni, afrikai jogi kultúrák igazságszolgáltatásának formátlan egyeztető eljárásaiban volt.⁴³

³⁹ Vö. pl. Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog*, Akadémiai, Budapest 1975, IX. fej.

⁴⁰ Vö. pl. Varga Csaba: „A jog funkciója és a kodifikáció”, *Jogtudományi Közöny*, XXVIII (1973), 12, 677. o.

⁴¹ Az i. e. VI. század kínai jogrögzítései vagy a római XII Táblás Törvény születése előtti jogállapotokat illetően lásd Varga: „A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség”, i. k. II. fej.

⁴² Lásd Villey, Michel: „Une définition du droit”, *Seize essais de philosophie du droit*, Dalloz, Paris 1969.

⁴³ Lásd Dekkers, René: „Justice bantou”, *Revue roumaine des sciences sociales: Série de Sciences juridiques*, XII (1968), 1.; David, René: „Deux conceptions de l'ordre social”, *Ius privatum gentium: Festschrift für Max Rheinstein*, I. köt., Mohr, Tübingen 1969.

Az eldologiasodásban, mint láttuk, objektum és szubjektum úgyszintén kiegészíti egymást, történelmileg azonban súlyuk nem azonos. Az európai kontinensen kifejlődött (és Dél-Amerikában, Ázsia és Afrika egy részében is átvett) jogban az objektum a hangsúlyosabb. Az írott jogot, a törvényt valamiféle fetiszizált tisztelet övezi, s hivatalos ideológiája a jogalkalmazást ennek teljességgel alárendelt, csaknem mechanikus „jogkimérésnek” tekinti. Az angol—amerikai (és Izrael, Japán és számos más ázsiai és afrikai állam jogfejlődésére egyaránt ható) jog ezzel szemben nem föltétlenül előre rögzített, nem egyszerűen deduktíve alkalmazandó (tehát normatív alárendelésen nyugvó következtetést előíró) normákból áll. Ám ezzel nem eldologiasultságának mélysége változik, csupán mibenléte. Az eldologiasodás objektuma — a precedensek, tehát a korábbi konkrét esetekben hozott bírói döntések történelmileg egymásra rakódó tömege képében — itt sem hiányzik, de mindenekelőtt az a szerep hangsúlyos, amit a bíróságok — elvileg egy induktív következtetési folyamat során, a „megkülönböztetés technikája” révén — e precedensek eldologiasult alkalmazásával betöltenek. Hasonló folyamat játszódik le, mint amivel Weber a formális jogi racionalizáció angol—amerikai útját általában jellemezte. Eszerint ugyanis formálisan racionalizált struktúra a maga közvetlenségében nincs jelen; ám a bíróságok spontánul hagyományos működése végső soron hasonló eredményt hoz létre.⁴⁴

Az eldologiasodás szemszögéből a jogot persze nemcsak Lukács vizsgálta. A kérdés másokat is foglalkoztatott. Sorakoztassunk föl itt csak néhány problémaérzékeny kérdésföltevést.

Lucien Goldmann így ír például az eldologiasodásról szóló híres tanulmányában: „jogrend mindenütt van, ám az kizárólag az ókor részlegesen kapitalista társadalmainak és a modern tőkés társadalmaknak sajátja, hogy olyan jogi formalizmust hoznak létre, amely a bírót automatává teszi, aki az elvont törvényt gyakran saját akarata ellenére alkalmazza — olyan ítéleteket hozva, amelyeknek (hogy a szigorú törvényességet elérje) immár nem sok közük van sem a méltányossághoz, sem bármiféle emberi kategóriához”.⁴⁵ Nyilvánvaló — és ebből Goldmann sem csinál titkot —, hogy elemzései a *Történelem és osztálytudat* szemléletén, végső soron a formális racionalitás weberi fölfogásán nyugszanak. A valóságban azonban a formális racionalitás és az eldologiasodás korántsem egymásba helyettesíthető kategóriák. Igaz ugyan, hogy hosszú távon, történelmi tendenciáját illetően a formális racionalizáció szükségképpen az eldologiasodás irányában hat. Ám ez az összefüggés nem közvetlen, nem egyszerűen okozati, vagyis az eldologiasodás nem a formális racionalizáció pusztja tényéből, hanem — a jog területén maradva — a sajátyszerű (és a formális racionalizáció révén éppen sajátyszerűségében még inkább megerősödő) jogi közvetítés közbeiktatásából, más komplexusoktól elkülönült működéséből, és mindezeknek a szemléleti következményeiből fakad.

⁴⁴ Weber, Max: *Állam—politika—tudomány*, Közgazdasági és Jogi, Budapest 1970, 388. o.

⁴⁵ Goldmann, Lucien: *Recherches dialectiques*, Gallimard, Paris 1959, 82. o.

Szabó Imre, átfogó Marx-elemzésében, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* problémafelvetésére támaszkodva érzékenyen írja le a folyamat lényegét: „Az ember kivettedelidegenítette a jogot mint jogosítványt magából, és számára társadalmivá, „külső”-idegenné tette. De ez — folytatja — tulajdonképpen maga a jogkeletkezés pillanata, mert a jog éppen hogy lényegére nézve külső-idegen, eleve elidegenült az embertől, különben egy más társadalmi mozzanat, esetleg belső morál lenne. . . Ha az ember a jogot nem választja el magától külső-társadalmi erő alakjában, vagy ha a jogot majd mint közösségi terméket, „force sociale”-t visszafoghatja magában, akkor szűnik meg a jog elidegenülése, de akkor megszűnik maga a jog is, amelynek a lényege ez a külső idegenség, ez a különállás.”⁴⁶ Eltérően tehát a weberi—lukácsi felfogástól, mely a kapitalizmus tekintetében ugyan teljességgel meggyőző jellemzést adott, azon túltekintve azonban alkalmasint már leegyszerűsítésekkel élt, Szabó Imre a jog mint jog különválásában látja a kérdés gyökerét. Ám ezzel egyidejűleg szükséges lenne az is, hogy különbséget tegyen tárgyiasulás, eldologiasodás és elidegenedés között, ezt pedig már nem teszi meg. Így viszont — tekintettel arra, hogy a jogban nem maga az előre rögzített normák léte vagy formális racionalizáltsága (tehát a regulatív elem), hanem mindezeknek osztályjellegű tartalommal telítése és kikényszerítése az, ami osztálytársadalmakhoz kötődik⁴⁷ — a társadalmi regulációt mint „külsőséget” eleve elidegenülésként értelmezve, a klasszikusok írásaiban előrevetített kommunizmus társadalmi szerveződését is szükségképpen elidegenült belső rendként kellene felfognunk.⁴⁸

Mészáros István, Lukács monográfiája Angliában, három vonatkozásban hozza a jogot az elidegenedéssel összefüggésbe. Először is, a jog nem más, mint „eldologiasodott „rögzítési” forma”. Másodszor, „az intézményesített legalitás csak külsőlegesen viszonyulhat az emberhez mint elvont közösségi lényhez, és sohasem bensőleg, mint valóságos egyénhez”. Harmadszor, „maga a legalitás létezése is [. . .] bizonyítja, hogy az embernek mint a társadalom partikuláris egyedének társadalmi szükségletei nem váltak még a valóságos egyén belső szükségleteivé, hanem mint a „társadalom szükségletei”, külsőlegesekek maradtak vele szemben.”⁴⁹ Ez a megközelítés az előbbieknél árnyaltabb, amennyiben a jog tekintetében is különbséget tesz eldologiasodás és elidegenedés között. Ám kétséges, hogy — amint Szabó helyesen érzékeli — a „belső

⁴⁶ Szabó Imre: *Előadások Marxról és a jogról*, Gondolat, Budapest 1976, 109—110. o.

⁴⁷ „[. . .] a kormány gyakorolta felügyeletnek és sokoldalú beavatkozásnak a munkája két dolgot foglal magában — egyrészt a minden közösség természetéből eredő közös ügyek intézését, másrészt azokat a sajátos funkciókat, amelyek a kormánynak a néptömegekkel való ellentétéből fakadnak.” Marx: *A tőke*, III. köt. 362. o. Erre a különbségtételre épít Lukács is, pl. i. m. 208. o.

⁴⁸ A kommunizmust illető szovjet ideológiai vitákkal összefüggésben lásd Varga: „Racionalitás és jogkodifikáció”, i. k. 367—368. o. Megjegyzem, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének intézmény- és esztörténeti osztálya 1984 novemberében megrendezett kutatási módszertani ülésén Vladik Szumbatovics Nerseszjanc professzor fölhívta a figyelmet arra, hogy az állam és jog történelmi genezisének a klasszikusok által vallott közössége nem vonja maga után automatikusan történelmi sorsuk azonosságát; így aligha lehet véletlen, hogy Lenin, elméleti írásaiban általában s az *Állam és forradalom*ban különösen, az állam jövőjét a jog jövőjével nem kapcsolja össze.

⁴⁹ Mészáros, István: *Marx's Theory of Alienation*, 3. kiad., Merlin, London 1972, 188., 187. o.

morál”-tól különböző reguláció minden formájában nem rejlik-e eleve a külsőség eleme. Hiszen a társadalmi fejlődés igen alacsony fokán is (és itt hivatkozom az ősi vadászat lukácsi példájára⁵⁰) a társadalmi összkomplexus már olyan közvetítéseket igényel, amelyekben a csupasz „benső” nem elégséges. Ez azt jelenti, hogy a szabályozáshoz elvonatkoztatóan általánosító normastruktúrákra, azokban pedig mint magatartásmeghatározásokra — Weber szavaival élve — olyan „külsőleg egyértelmű általános tényállásjelekre” van szükség, amelyek az embert, az emberi magatartást „kívülről” ragadják meg.⁵¹ Ezért felvethető a kérdés: vajon a jog elidegenedés-elméletei nem torkollnak-e szükségképpen utópizmusba, amikor a jognak nemcsak osztályjellegű vonásait, de a rendezés tisztán technikai összetevőit is tagadják?

Végezetül néhány szót kell még szólnom a *formális racionalizálás* és az eldologiasodás viszonyáról. Lukács *Történelem és osztálytudat*ának álláspontja világos: a szocialista forradalom messianisztikus akarása előfeltételezi, hogy a kapitalista berendezkedést a maga teljességében tagadják. Ezért Lukács valóságos történelmi tendenciák túlfeszítését is vállalja, mikor „az eldologiasodást az *egész* polgári társadalom *általános*, strukturáló alapjelenségeként akarja értelmezni”.⁵² Azonban Lukács, 1923-ban vallott álláspontját illetően is, csak racionalizálás és eldologiasodás kapcsolatáról, nem pedig ezek egyenlőségéről beszél. Ily módon viszont nem igazolható, ha a marxista filozófia „a cél, a folyamat és az eredmény szétesését” az elidegenedés gyökereként mutatja föl,⁵³ hiszen a formális racionalitású szervezés tényleges folyamatában pontosan a résztörvényszerűségek sajátos specialitású logikájának egymástól független, mégis egyidejű érvényesítése, s ennek folytán a „törvényszerű részlet” és a „véletlenszerű egész” ellentmondásának vállalása megy végbe.⁵⁴ Vagyis, más szavakkal kifejezve, a cél, a folyamat és az eredmény szétesése egyébként is érvényesülő tendenciákat az eldologiasodás felé ösztönözhet; önmagában azonban nem azonos vele. Történelmileg leghűbbnek számomra ezért Joachim Israel felfogása tetszik. A racionalitás problematikájának weberi kibontását ő is elidegenedés-elméletként tárgyalja. A Weber és Marx elmélete közötti döntő különbséget azonban abban látja, hogy míg Weber a modern társadalom szervezési elveit önmagukban értékközömbös technikákként, az egyént pedig a mindenkori hatalmi szervezetnek automatikusan alávetettként elemezte, Marx pontosan e működések és az ezeknek megfelelő szemléletmódok össztársadalmi következményei s az egyénre gyakorolt hatása iránt érdeklődött. Következésképpen az, ami Webernél már semleges leírás s szelídült, Marxnál még szenvedélyes, társadalomkritikai élő elidegenedés-elmélet volt.⁵⁵

⁵⁰ Lukács, i. m.

⁵¹ Weber, Max: *Rechtssoziologie*, szerk.: Johannes Winckelmann, Luchterhand, Neuwied 1960, 102. o.

⁵² Lukács: *Történelem és osztálytudat*, i. k., 342. o. 22. jegyz.

⁵³ Hermann István: *A polgári dekadencia problémái*, Kossuth, Budapest 1967, 86. o.

⁵⁴ Lukács, i. m. 347. o.

⁵⁵ Israel: *Der Begriff Entfremdung*, i. k., V. feje. 2/h. pont, 149—153. o.

Ami végül magát az elidegenedést illeti, mind a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* Marxra, mind *A fiatal Hegel* Lukácsra igen pontosan fogalmaz. Mégis, mint rögtön látni fogjuk, a kategoriális különbségtétel hiánya hosszú időn keresztül félreértésekhez vezetett. Marx így ír: „A tárgy, amelyet a munka termel, a munka terméke mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, dologivá tette magát, a munka *tárgyasulása*. A munka megvalósulása a munka tárgyasulása. A munkának ez a megvalósulása a nemzetgazdasági állapotban mint a munkás *megvalótlanulása*, a tárgyasulás mint *a tárgy elvesztése és a tárgy igájában való szolgasága*, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé-idegenné válás* jelenik meg [. . .]. A munkásnak a maga termékében való *külső-idegenné válása* nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárggyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül, idegenül egzisztál, és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.”⁵⁶ Lukács pedig Hegel jénai útkeresését jellemzi a következő szavakkal: „az ember társadalmi gyakorlatában meghaladja és szükségképpen haladja meg az eredeti közvetlenséget, a természetadta mozzanatot, s ez olyan képződményrendszernek adja át a helyét e folyamatban, melyet az emberi gyakorlat saját munkájával és teljesítményével teremtett meg; s ez a munka nemcsak ezeket a társadalmi tárgyakat hozza létre, hanem az emberi szubjektumot is átformálja, amennyiben az eredeti közvetlenséget itt is megszünteti és a szubjektumot elidegeníti önmagától”.⁵⁷ Mindkét idézetből kitűnik, hogy nem maga a tárgyasulás (pontosabban az idézetekben önálló fogalomként ki nem vetített eldologiasodás), hanem ennek meghatározott társadalmi föltételekkel való találkozása az, ami az elidegenedés objektív tényét és szubjektív élményét létrehozza. E különbségtétel egyértelműsége kedvéért Lukács külön is hangsúlyozza: „Csak ha a tárgyasult formák a társadalomban olyan funkciókat kapnak, amelyek az ember lényegét létével ellentmondásba hozzák, s az emberi lényeg a társadalmi léttel leigázzák, kiforgatják, eltorzítják stb., akkor jön létre az elidegenedés objektív társadalmi viszonya, s ennek szükségszerű kíséretében a belső elidegenedés valamennyi szubjektív ismérve.”⁵⁸

Lukács *Ontológiájában*, közvetlen megjelenése szerint az elidegenedés lehet társadalmi-gazdasági (a munkafolyamatban pl. az emberi képességeknek az ember személyiségét torzító fejlesztése) és ideológiai (pl. vallási tendencia) egyaránt.⁵⁹ Gyökere tehát kettős: amint Marxot idézve⁶⁰ kifejti, ez lehet „létezés” és a „létezés *látzata*”, vagyis az eldologiasodáshoz hasonlóan objektum, és annak a szubjektum-

⁵⁶ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Kossuth, Budapest 1970, 45–46. o. (MEM 42.)

⁵⁷ Lukács György: *A fiatal Hegel*, Kossuth és Akadémiai, Budapest 1976, 537–538. o.

⁵⁸ Lukács: „Marxista fejlődésem”, i. k., 716. o.

⁵⁹ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt. 574–575. és 568–569. o.; III. köt. 261. o. stb.

⁶⁰ MEM 2, 34. o.

ban való lenyomata.⁶¹ Ugyanakkor azt is kimutatja, hogy az elidegenedés végső soron egybeesik a társadalmi lét fokozódó kibontakozásának, a társadalmiasodásnak a tendenciájával,⁶² és ennek megfelelően már az osztálytársadalmat megelőző időktől kezdve az emberi történelem kísérő jelensége.⁶³ Vagyis az elidegenedés, annak következtében, hogy a társadalmiasodással az egyre komplexebbé, egyre közvetlenebbé és közvetítettebbé váló, egyre inkább tisztán társadalmilag feltételezett emberi kapcsolatrendszerbe épül bele, maga is „egyre kifejezettebb társadalmi vonásokat ölt”.⁶⁴ Ezzel pedig törvényszerűen bekövetkezik az, hogy — az eldologiasodáshoz hasonlóan — az elidegenedés a társadalmiasodáshoz kapcsolódva annak összetevőjévé válik, azaz a társadalmiasodás előrehaladásával egyre magasabb szinten reprodukálja önmagát. Avagy, ahogyan Lukács kifejezte: a „nembeliségnek a társadalmi létben végbemenő” fejlődése „[...] az egyes elidegenedési módokat a történelemben mindeddig csak úgy tudta átváltoztatni, megszüntetni vagy megsemmisíteni, hogy helyükbe az elidegenedés — gazdasági-társadalmi értelemben kifejelettebb, társadalmibb — formája lépett, csak azért, hogy ezt később felváltsa egy még fejlettebb, és szintén új elidegenedést kitermelő forma.”⁶⁵ Mindezekből az állításokból azonban korántsem következik, hogy az elidegenedés valamiféle „általánosan történelemfölötti, condition humaine” lenne; hanem „társadalmilag mindig világosan és konkrétan körülírható jelenség”.⁶⁶

E megállapításnak fontos helye van a lukácsi *Ontológiában*. Annak elvi megalapozására hivatott, hogy az elidegenedés szintén tisztán társadalmi jelenség, mely különféle komplexusok, objektív és szubjektív tényezők kölcsönhatásából fakad — olyan módon azonban, hogy mindez sohasem önmagából, hanem csak a társadalmi összkomplexusban elfoglalt helyéből magyarázható. Az ontológia számára így — fejtegeti Lukács — „az elidegenedés sohasem lehet elszigetelt, önmagát hordozó jelenség, hanem a mindenkori gazdasági-társadalmi fejlődésnek, szubjektíve pedig az osztálytársadalom állására, mozgásirányára stb. vonatkozó ideológiai reakcióknak a mozzanata”.⁶⁷ Ez pedig már az elidegenedéssel kapcsolatban lehetséges és szükséges tennivalókat is körülhatárolja. Nevezetesen, hogy az elidegenedéssel szemben individuális szinten, a személyiségfejlődés síkján is fel lehet és kell venni a harcot — annál is inkább, hiszen az elidegenedés, mint láttuk, az autonóm személyiségfejlődés

⁶¹ Lukács, i. m. III. köt. 223. o.

⁶² „[...] az a társadalmi fejlődés, amely kivezet a legprimitívebb jogok szűk természeti kötöttségéből, s ezáltal áttöri a természeti korlátokat, társadalmisítja a természet leigázását, azaz őseredeti értelmében megvalósítja a társadalmi létet, azonnal kénytelen kinyilvánítani belső ellentmondásosságát, az újonnan kialakuló, többé nem néma nembeliség ellentmondásosságát”. Lukács, i. m. III. köt. 221. o.

⁶³ „Bizonyos értelemben mondhatjuk, hogy az emberiség egész története a munkamegosztás bizonyos szintjétől kezdve (valószínűleg már a rabszolgaság előtti időtől) egyben az emberi elidegenedés története is.” Lukács, i. m. II. köt. 573. o.

⁶⁴ I. m. III. köt. 267. o.

⁶⁵ Uo. 230. o.

⁶⁶ I. m. II. köt. 574. o.

⁶⁷ Uo. 755. o.

szubjektíve átélt csődjében is testet ölt —; mindazonáltal ez a harc csak az összkomplexus mindenkori társadalmasodási formáinak megváltoztatásával együtt, objektív gyökerei kiiktatásával lehet sikeres. Avagy, ahogyan Lukács tömören kifejezte: „az elidegenedést végső soron csak társadalmi utakon lehet leküzdeni”.⁶⁸

Ezzel pedig elérkeztünk a joggal összefüggésben levonható tanulságokhoz is.

A jog — mint láttuk — olyan tárgyasulás, amelynek tárgyasult működése és e működés tárgyasult szemlélete eldologiasodást hoz létre. A jog eszerint eleve eldologiasodott jelenség, s ez jellemzője marad akkor is, ha erőfeszítések történnek ennek valamelyes oldására, mint például korunk társadalmában.⁶⁹ A jog viszont mint eldologiasult képződmény önmagában még nem hozza létre az elidegenedés jelenségét. Ehhez további társadalmi feltételek szükségesek — röviden kifejezve: az, hogy a társadalmi összkomplexus összmozgása az elidegenedés irányába hasson. S az ellen, hogy ez bekövetkezzék, semmiféle társadalmi rend, így a szocializmus sem rendelkezik semmiféle mentesítvénnel. Ám a szocializmusnak, ha nem is küszöbölheti ki az elidegenedést — s ennek gyakorlati lehetősége ez idő szerint még egyébként is nyitott kérdés —, lehetséges mérséklését kitüntető föladatként kellene felvállalni.

Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a feladat hallatlanul összetett és problematikus. Hiszen a társadalmi összkomplexus egyre összetettebb mozgásában olyan tendenciák is, amelyek önmagukban nem elidegenültek, az elidegenedés létrejötté, erősödése vagy szubjektív elfogadtatása irányába hathatnak. Ennélfogva a jogra — mint a társadalmi-természeti lét egyre átfogóbb köreit integráló, ugyanakkor társadalmilag is egyre teljesebben integrált jelenségre — is érvényes az alábbi lukácsi megállapítás: „az elidegenedés szempontjából magában véve ‚ártatlan’ társadalmi magatartásmódok, ha mélyen benyomulnak a mindennapi életbe, azoknak a magatartásmódoknak az átütő erejét fokozzák, amelyek már közvetlenül ilyen irányban hatnak, másrészt az egyes emberek annál könnyebben esnek zsákmányul az elidegenedési tendenciáknak — azt is mondhatnánk: annál spontánabban és ellenállásra képtelenebbül vonzódnak ezekhez —, minél inkább eldologiasodtak elvonatkoztató módon életviszonyaik, és minél kevésbé észlelik ezeket konkrét, spontán folyamatszerű viszonylatoknak [...] Ugyanis minél inkább termel ki az ember mindennapi élete [...] eldologiasító életformákat és élethelyzeteket, annál könnyebben alkalmazkodik szellemileg a mindennapi élet embere, szellemi-morális ellenállás nélkül, ezekhez mint ‚természeti adottságokhoz’, és ezáltal az átlagot tekintve — anélkül, hogy ez elvileg szükségszerű volna — meggyöngül az igazi, elidegenítő eldologiasodásokkal szemben tanúsított ellenállás.”⁷⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy ha a jogban az elidegenedés ellen komolyan kívánunk küzdeni, nemcsak a

⁶⁸ I. m. III. köt. 223. o.

⁶⁹ Ennek lehetséges irányait, formáit vázolja Varga: „Makroszociológiai jogelméletek”, i. k., I/F/b. pont 67—68. o.

⁷⁰ Lukács, i. m. II. köt. 652—653. o.

közvetlenül elidegenítő társadalmi tendenciák ellen kell felvennünk a harcot, hanem mérsékelnünk kell a jog tisztán eldologiasító jegyeit és hatásait is⁷¹ — a társadalmihoz való fokozottabb közelítés irányában.⁷²

SUMMARY

*Csaba Varga: Objectification, reification, alienation, and the problems of Law
(An Essay of Conceptualization on the Basis of Lukács' Ontology)*

Marxist philosophy distinguishes the categories of objectification (*Vergegenständlichung*), from those of reification (*Verdinglichung*) and of alienation (*Entfremdung*). The paper attempts at conceptualizing and, at the same time, analysing these concepts within a legal context conceived on the basis of Lukács' posthumous synthesis, *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*. In contrast to *objectiveness* as a natural category, *objectification* is a social one: due to the teleological activity of man, natural objectiveness undergoes transformation by getting socialized, i.e. by becoming a constitutive part of social existence. Objectification and reification are in themselves neutral categories. No distortion is necessarily implied by them: they are the concomitants of the progressing process of socialization. *Reification* is nothing else but the objectified functioning of objectifications (as objective fact) and the objectified view of this (as its subjective imprint). From the moment law has evolved as a social complex of relative autonomy and developed its own particularities, it has become a reified structure. And this is not a burden, but a feature

that enables it to function as a mediating complex. The encounter of reification with further social conditions produces *alienation* as an objective phenomenon together with its subjective consequences. Since, owing to socialization, i.e. growing complexity, indirectness and intermediatedness of social processes, reifications, themselves not alienated, may also, supported by other factors, have an effect contributing to alienation; the reified features of law may also become sources of such alienation tendencies. Features of this kind are the law's fictitious and artificial concepts, procedural approach, technicality setting itself as an in itself sufficient objective, formal rationality legally homogenizing socially heterogeneous phenomena and aiming at their organization as a logical system, autonomy of functioning formally guaranteed by its own system of fulfilment, etc. The problems discussed are timely in so far as both reification and alienation are being reproduced socially at higher and higher level, and no social arrangement, not even socialism is exempt from this.

⁷¹ Csapán néhány jellemző kép: ilyenek a jog fiktív és mesterséges fogalmai, eljárási szemlélete, önmagát önmagában elégséges célként láttató technikalitása, társadalmilag heterogén jelenségeket jogilag homogenizáló, logikai rendszerszerűsége törekvő formális racionalizáltsága, működésének saját beteljesedési rendszerre támaszkodó autonómiája, és így tovább. Bővebb tárgyalásukra lásd a 12., 13., 15., 28. és 36. jegyzetben említett munkákat; a jog rendszerszerűségének csupán heurisztikus értékére pedig Varga Csaba: „A jog és rendszerszemléletű megközelítése”, *Magyar Filozófiai Szemle*, XX (1976), 2, 3—5. pont.

⁷² Pontosan ez az, ami megkérdőjelezi a modern formális jog pusztá szabály-orientáltsága egyeduralmának további lehetségségét és kívánatosságát. Ez mint probléma a szocializmus saját irányítási mechanizmusa és intézményrendszere akut orvoslást sürgető kérdéseként is fölvetődött. Lásd Kulcsár Kálmán: „Gazdasági kihívás, társadalmi válasz” és Bognár József: „Strukturális váltásunk társadalmi és gazdasági összetevői és ellentmondásai”, *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*, MTA KESZ Sokszorosító, Budapest 1970. A jogfejlődés tipológiájaként és alternatíva keresése kérdéseként elvi általánosságban tárgyalja Varga Csaba: „Átalakulóban a jog?”, *Állam- és Jogtudomány*, XXIII (1980), 4.